

Balci, Onur (2019). "Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde İhtimal Kipi ve İhtimal İşlevli Diğer Kipler". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 6, s. 1-15.

KAZAK TÜRKÇESİNDE VE KIRGIZ TÜRKÇESİNDE İHTİMAL KİPİ VE İHTİMAL İŞLEVLİ DİĞER KİPLER* THE MOOD PROBABILITY IN KAZAKH AND KYRGYZ AND OTHER MODES WITH PROBABILITY FUNCTIONS

Dr. Öğr. Üyesi Onur BALCI**
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
onur.balci.ctl@gmail.com

Öz

Türk dilinde ihtimal anlamı farklı yapılarla verilebilmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinde gelecek zaman eki, cümlede kesinlik ifadesi yoksa, ihtimal bildirebilir. Aynı zamanda fiil kök ve gövdelerine eklenen *-mıŝ/-mUş* eki ve *ol-* yardımcı fiilinin üzerine eklenen teklik üçüncü şahıs gereklilik kipi eki (*-mıŝ/-mUş olmalı*) ile kurulan yapı da; *ol-* fiilinin üzerine şart eki ve gerek (*olsa gerek*) sözcüğünün gelmesiyle oluşan yapı da Türkiye Türkçesinde ihtimal bildiren yapılarıdır. Ancak Türkiye Türkçesi üzerine yapılan gramer çalışmalarında bu son iki için ihtimal kipi terimi kullanılmaz. Bu yapılar genellikle gereklilik kipi veya dilek-şart kipi içinde değerlendirilir.

Tarihi Türk lehçelerinde de izleri görülen *-sa kerek* ihtimal yapısı çağdaş Kazak ve Kırgız Türkçelerinde başlı başına bir kip kurmaktadır. Bu kip, Türkiye Türkçesinden farklı olarak sadece

* Bu makale tarafımızdan hazırlanan *Kazak ve Kırgız Türkçelerinde Yapı ve İşlev Bakımından Fiil Çekimleri* isimli doktora tezinden faydalanılarak üretilmiştir.

** ORCID: orcid.org/0000-0003-2771-7354

teklik üçüncü şahıs ile değil diğer şahıslarla da çekimlenmektedir. Bu kipin, bu lehçelerde Türkiye Türkçesinden daha işlek bir şekilde kullanıldığını belirtmek mümkündür.

Bu lehçelerde ihtimal kipi olarak kullanılan kipi dışında ihtimal bildiren diğer kipler de mevcuttur. Bu çalışmada Kazak Türkçesindeki ve Kırgız Türkçesindeki ihtimal kipi ve ihtimal anlamlı diğer kipler işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, ihtimal kipi.

Abstract

The meaning of probability in Turkish language can be given with different structures. For example, if there is no certainty in the sentence, the future tense suffix in Turkish may indicate the possibility. At the same time, the structure which established with the suffix of *-mİş/-mUş*, the auxiliary verb of *ol-* and suffix of necessitative may report possibility. With this verb conjugation the structure which established the auxiliary verb of *ol-*, suffix of desiderative and the word of *gerek* may report possibility in Turkish. However, in Turkish grammar studies, the term probability mode is not used for these last two conjugation. These structures are generally evaluated in the necessitative mode or desiderative mode.

The traces of *-sA gerek* is also seen in the historical Turkish dialects and establish a mode in modern Kazakh and Kyrgyz. Unlike Turkish, this mode of attraction is not only with the third person but also with other persons. This mode is used more intensively than Turkish in these dialects.

Apart from the so-called probability mode, there are other modes in this dialect. In this study, the probability mode in Kazakh and Kyrgyz and other probability meaningful modes will be studied.

Keywords: Kazakh, Kyrgyz, probability mode.

Giriş

Dil bilimi ve dil bilgisinin dışında mantık, felsefe gibi disiplinlerin de konusu olan kip, farklı yazarlar tarafından farklı yaklaşımlarla yorumlanan bir kavramdır.

Kip kavramı, Türkiye Türkçesi gramerlerinde genel olarak haber kipleri ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Haber kipleri zamanlar; tasarlama kipleri ise emir, istek, dilek-şart ve gereklilik kipleridir. Kip kavramı zaman ile birlikte düşünüldüğü gibi iki kavramı birbirinden ayıranlar görüşler de mevcuttur.

Berke Vardar, kip ve zaman kavramlarını birbirinden ayırır. Kipi, zamandan çok konuşmacının tutumu, bildirme özelliği, tasarlama biçimi ile ilişkilendiren yazar kiple ilgili şunları kaydeder:

“kip (Alm. Modus, Fr. mode, İng. mood, mode). Eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu, bir başka deyişle, salt bildirmeye mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu, istek, dilek, koşul, gereklik, buyrum mu anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliği. Zaman terimi gibi kip terimi de gerçekte salt bir nitelik taşımaz. Bir kip birden çok kipsel değer anlatabilir. Kimi durumlarda sözdizimsel zorunluluklara bağlı olarak kipsel değer ortadan kalkabilir. Türkçe’ye ilişkin betimlemelerde kip kavramı zaman kavramıyla çoğu kez karışır, kip yerine tarz terimini kullanıp zaman yerine kipi kullananlara bile rastlanır. Pek çok sınıflama varsa da, genellikle bildirme kipleri (belirli geçmiş, belirsiz geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman) ve isteme kipleri (istek, dilek-koşul, gereklik ve buyrum) birbirinden ayırt edilir.” (2002: 135).

Yazar; kipi, eylem biçimlerinin özelliği olarak değerlendirmiştir.

Doğan Aksan, kipin açıklamada beliren ruh durumu olduğunu belirtir. Ona göre kip, eylemin bildirdiği devinimin, oluşun, kılışın konuşan açısından ne tarzda, ne yolda yansıtıldığını gösterir (2007: 101).

Ergin, kip için ‘şekil’ terimini de kullanarak kipi şu şekilde tanımlar: “Kip yahut şekil fiil kök ve gövdesinin ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir.” (2005: 133). Görüldüğü gibi yazar, kipi yalnızca zamanla ilişkilendirmemiş, kipin hareketin yapılma biçimi olduğunu dile getirmiştir.

Zeynep Korkmaz, kipin, zamanla doğrudan doğruya bir ilişkisinin olmadığını belirttikten sonra kipi “Kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir.” şeklinde tanımlar (2009: 569). Bu tanımın ardından yazar, kip ve zaman kavramlarındaki karışıklığa dair şunları ifade eder:

“Görülüyor ki kip, şekil ve zaman kavramları temelde ayrı ayrı şeylerdir. Ancak kipler, zaman ekleri ile birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadıkları için, çekimli bir fiilin bir yargı kalıbı içinde mi yoksa bir niyet, bir tasarlama kalıbı içinde mi olduğunu ancak zaman ve tasarlama ekleri belli ettiğinden, bu noktada zaman kavramı ile kip kavramı iç içe girmiş bulunmaktadır. Daha doğrusu fiildeki kip, kendi varlığını ancak zaman ekleriyle ortaya koyabilmektedir. Buna göre kip, şekil + zaman eklerinin bileşiğidir.” (2009: 570).

Korkmaz kip ve zamanı birbirinden ayırmış ve kipi bütün bir ifade kalıbı olarak görmüştür.

Görüldüğü üzere kip konusunda farklı görüşler mevcuttur. Kipe dil bilimi açısından bakanlar bu kavramı kişinin tavrı ve düşüncesi ile ilişkilendirirken gramer açısından bakanlar kipi zaman ile ve tasarlama ile ilişkilendirir.

Kazak ve Kırgız Türkçesi gramerleri de kipe ayrıntılı olarak yer vermiştir.

Ahmedi Iskakov, kipi bir sistem olduğunu belirterek şu tanımları yapar: “Konuşmacının söylediği sözün veya konuşmacının fikrinin gerçeğe ilgisini, dildeki ses bilimsel, şekil bilimsel ve dil bilimsel yöntemler aracılığı ile belirtme sistemi kip kategorisi (*modaldik/ray kategoriyası*) diye adlandırılır.” (1991: 311). Görüldüğü gibi yazar, kipi bir sistem olarak değerlendirmiştir. Yazar, tasarlama kipleri ile bildirme kiplerinin farkını şu cümlelerle dile getirir:

“Bununla birlikte kip kategorisi aracılığıyla dile getirilen fikrin gerçek hayatta ilişkisinin gerçek olması veya tasarlama düzeyinde kalması gerekir. Bu özelliklere göre, yani işin (hareketin, kılışın vb.) gerçek hayatta ilişkisini bildirmesine göre, fiil kipleri kendi içinde bildirme (*aşık/negizgi*) kipleri ve tasarlama (*negaybıl/järdemşi*) kipleri olmak üzere ikiye bölünür.” (1991: 312).

Yazar, tasarlama kipleri olarak emir, istek ve şart çekimlerini; bildirme kipleri olarak da zaman kategorisini göstermiştir (1991: 315-332).

S. Devletov ile S. Kudaybergenov Kırgız Türkçesindeki kipi şu şekilde anlatır:

“Kip, iş-hareketin gerçek hayatta ortaya çıkmasına göre oluşan ilişkiyi bildirir. İş-hareketin gerçeğe ilgisi konuşmacı tarafından belirtilir. Kipin beş türü vardır: 1) Emir kipi (buyruk ıngay), 2)

Dilek kipi (*tilek ıngay*), 3) Niyet kipi (*niyet ıngay*), 4) Şart kipi (*şarttuu ıngay*) 5) Bildirme kipi (*bayandagıç/cay ıngay*).” (1980: 159).

Yazarlar, bildirme kipinde eylemin gerçek olarak; diğer kiplerde ise gerçek olmayan şekilde verildiğini belirtmişlerdir (1980: 160). Kırgız Türkçesi gramer anlayışında tasarlama kipleri üst başlığı yoktur. Bu kipler ayrı ayrı değerlendirilir.

Görüldüğü üzere bu lehçelerin gramerleri de kipi Türkiye Türkçesi gramerlerine benzer biçimde işlemiştir.

“Tüm bu bilgilerden hareketle kipi şu şekilde tanımlamak mümkündür: Fiilde belirtilen işin, oluşun, kılışın zaman düzleminin herhangi bir noktasında şahıs belirterek gerçekleştiğini, gerçekleşiyor olduğunu, gerçekleşeceğini; tasarlama düzeyinde kalmış fiilin ne şekilde ve kim için tasarlandığını belirterek fiilin, cümlenin yüklemi olmasını sağlayan ifade kalıbıdır.” (Balci, 2014: 9).

Zeynep Korkmaz’ın tanımına göre kipi ‘oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı’ olarak değerlendirdiğimizde Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde temel işlevi ihtimal bildirmek olan *-sA + kerek, -sA/-sO + kerek* yapısını ‘ihtimal kipi’ olarak adlandırmak mümkündür.

1. İhtimal Kipi

Türkiye Türkçesi gramerlerinde ele alınmayan, Kazak ve Kırgız Türkçesi gramerlerinde ise müstakil başlık altında işlenmeyen ancak başka çekim altında bahsedilen bu kip, *-sA/-sO* eki ve *kerek* kelimesiyle kurulur. Bu yapı Türkiye Türkçesinde de vardır ve yalnızca teklik üçüncü şahsa göre çekimlenmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde gereklilik eki olan *-mAlI* eki de cümlenin bağlamına göre ihtimal bildirebilmektedir.

Bu yapıya tarihî Türk lehçelerinde de rastlanmaktadır. Ancak bugünkü durumundan farklı olarak gereklilik işlevinin daha baskın olduğunu belirtmek gerekir. Ercilasun, (kerek + ...) *-sa, -se* yapısının Kutadgu Bilig’de gereklilik ifade etme yollarından biri olduğunu belirtir (1984: 149). Eckmann, Harezmi Türkçesinde şart ekini anlatırken bu ekin *käräk* kelimesi ile yan yana gelebileceğini belirtir ve *Hüsrev ü Şîrîn*’den alınan *käräk ögränsä pädişāhlıknı*

sindin “padişahlığı senden öğrenmesi gerek” (HŞ 6r: 18) örneğini verir (2011: 28). Şart çekimi ile kullanılan *kerek* kelimesinin gereklilik bildirmesi Çağatay Türkçesi döneminde de geçerli olan bir durumdur (Eckmann, 2009: 127).

Kazak Türkçesi dil bilgisi kitaplarında bu yapıyı ihtimal kipliği (*boljal modal’dılığı*) başlığı altında veren yalnızca Oralbay Nurcamal’dır. Nurcamal, ihtimal kipliğini şöyle tanımlar: “Konuşmacının, öznenin hareketi gerçekleştirip gerçekleştirilmeyeceğini şüpheli bulması durumu, ihtimal kipliği olarak adlandırılır.” (2007: 287).

İsayev, ihtimal gibi kiplik anlamlar barındıran şart eki almış fiilin *kerek* kelimesi ile kullanılabildiğini belirtir (2007: 300).

Kırgız Türkçesinde de konu ayrı bir biçimde işlenmez. *Azırkı Kırgız Adabiy Tili* adlı eserde şart kipi işlenirken şunlar kaydedilir: “-sa + *kerek* yapısı fiilin olası olduğunu bildirir.” (Oruzbayeva vd. 2009: 420).

Her iki lehçede ihtimal kipi olarak tespit edebildiğimiz bir yapı vardır.

1.1. Kz. -sa + *kerek*, Kr. -sa/-so + *kerek*

Her iki lehçede de var olan ve ihtimal anlamının yoğun olduğu bu kip, şart eki ve *kerek* kelimesi ile kurulan kiptir. Kip çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri -sa/-so ekinin üzerine gelir. Bu yapı, Türkiye Türkçesine olasılık anlamıyla -miş/-muş olabil- kalıbıyla aktarılabilir.

Çekim tablosu aşağıdaki gibidir:

Kazak Türkçesi			
Olumlu şekil (Bolımdı Türü)		Olumlu şekil (Bolımdı Türü)	
Teklik (Jekeşe)	Teklik (Jekeşe)	Teklik (Jekeşe)	Teklik (Jekeşe)
<i>barsam kerek</i> 'gitmiş olmalıyım, gitmeliyim'	<i>barsaq kerek</i>	<i>barmasam kerek</i> 'gitmemeliydim'	<i>barmasaq kerek</i>
<i>barsaŋ kerek ; barsaŋız kerek</i>	<i>barsaŋdar kerek ; barsaŋızdar kerek</i>	<i>barmasaŋ kerek ; barmasaŋız kerek</i>	<i>barmasaŋdar kerek ; barmasaŋızdar kerek</i>
<i>barsa kerek</i>	<i>barsa kerek</i>	<i>barmasa kerek</i>	<i>barmasa kerek</i>
Kırgız Türkçesi			
Olumlu şekil (Oŋ forma)		Olumsuz şekil (Ters forma)	
Teklik (Cekelik Türü)	Çokluk (Köptük Türü)	Teklik (Cekelik Türü)	Çokluk (Köptük Türü)
<i>barsam kerek</i> 'gitmiş olmalıyım, gitmeliyim'	<i>barsak kerek</i>	<i>barbasam kerek</i> 'gitmemeliydim'	<i>barbasak kerek</i>
<i>barsaŋ kerek ; barsaŋız kerek</i>	<i>barsaŋar kerek ; barsaŋızdar kerek</i>	<i>barbasaŋ kerek ; barbasaŋız kerek</i>	<i>barbasaŋar kerek ; barbasaŋızdar kerek</i>
<i>barsa kerek</i>	<i>barışsa kerek</i>	<i>barbasa kerek</i>	<i>barışpasa kerek</i>

Taramalarda kipin soru biçimine rastlanmamıştır.

1.1.1. İşlevleri

a) İhtimal İşlevi

Kipin temel işlevi ihtimal bildirmesidir. Konuşmacı, dile getirdiği oluşun, durumun, kılışın gerçekleştiğini veya gerçekleşmediğini, olası bir biçimde ifade eder.

Kazak Türkçesinden Örnekler

Bulay bolğanda, külkige salınğan kisi ne şaruwadan, ne aqıldan, ne bir uyat kelerlik isten qur, ğafil köp ötkizip otırsa kerek. Osınday ğafildik köp ötkizip, ölmegen kisiniñ ne dünyede, ne axirette bası bir awırmay qalmasa kerek. (KS, 178) 'Böylece gülmeye kendini kaptırmış kişi işten, akıldan, utanmadan uzak, çokça gafillik **yaşamış olmalı**. Çokça gafillik yaşayarak ölmemiş kişinin başı hem bu dünyada hem öteki dünyada ağrısız **kalmasa gerek.**'

Äke, şeşemnin jil qayırip aytuwınşa 1902 jılı tuwsam kerek. (E, 257) 'Babamın, annemin yılları geriye doğru sayıp söylediğine göre 1902 yılında **doğmuş olmalıyım.**'

Munday qıs burın bolmasa kerek. (İ, 15) 'Böyle bir kış daha önce **olmamış olmalı.**'

Taw jaqtan keler ızğar bar. Munday qıs burın bolmasa kerek. (İ, 15) 'Dağ tarafından gelen kuru ayaz var. Böyle bir kış daha önce **olmuş olamaz.**'

8

Qayta üniversitetke kirip, İneş üyine tağı telefon soqtı. Dawsına qarağanda Mädiyne bolsa kerek, birew onıñ üyden ketkenine köp waqıt qalğanın ayttı. (İ, 99) 'İneş tekrar üniversiteye girip evine telefon etti. Sesine bakılacak olursa Medine **olmalı**, birisi uzun zaman önce çıktığını söyledi.'

Belgiğulov sonı sezgen bolsa kerek:

- *Sen aqşasına qısılmay-aq koy. Keyin tawıp berersin, dedi.* (İ, 196) 'Belgiulov bunu **sezmiş olmalı** ki: -Sen parasına sıkılma. Sonra bulup verirsin, dedi.'

Sol şın bolsa kerek. (ME, 380) 'Bu **doğru olmalı.**'

Kırgız Türkçesinden Örnekler

Bilseñ kerek, ilgeri-ilgeri topozdu kırgızdar hotoz deşken. (C, 63) '**Biliyor olmalısın**, önceden Çin mandasına Kırgızlar hotoz derlermiş.'

Argımağımdı sen uurdadıñ dep dok urunsa kerek Kaba-baatır. (C, 94) 'Atımı sen çaldın diyerek **iftira atmış galiba/atmış olmalı** Kababatır.'

*Coo carağı şayma-şay seksen cigitti körüp baatırdın içi **cılısa kerek.*** (C, 134) 'Teçizatlı, intizam içinde seksen yiğidi görünce batırın içi **ısınmış olmalı.**'

*Anda Çökü cılıkıda **cürüsö kerek.*** (C, 157) 'O sırada Çökü yılkıda **bulunmalı.**'

*Kız törükününö üç-tört ayça **turup kalsa kerek.*** (C, 158) 'Kız akrabalarında üç dört ay kadar durup **kalmış olmalı.**'

*Anın başı kesilgende bekerinen **ökünböso kerek.*** (C, 171) 'Onun başı kesildiğinde boşuna **pişman olmamıştır.**'

*Köl üstündö ördök-çürök kañçalık köp bolso, anırı andan da köp eken. Cerdin Anır-Köl atalışı da oşondon **bolso kerek.*** (C, 273) 'Göl üstünde ördek, yabani ördek ne kadar çok ise Akdeniz ördeği de o kadar çoktur. Yerin Anır-Köl olarak adlandırılması da ondan **olmalı.**'

*Oşo kezde meni izdep enem da boz üygö kirip keliptir. Çuruldagan ündördön ulam meni öltürüp koyuşat dep **korkso kerek.*** (C, 286) 'O zaman beni izleyip annem de boz eve gelmiş. Gittikçe yükselen seslerden dolayı beni öldürecekler diye **korkmuş olmalı.**'

*Bir cıldan beri karek özü dele kiçireyip oturup, balanın tamagınan ötküdöy **bolup kalsa kerek.*** (C, 301) 'Bir yıldan beri gözbebeği gittikçe küçülerek, çocuğun boğazından geçecek kadar **kalmış olmalı.**'

*Köngön adat oñoy menen **kalbasa kerek.*** (EA, 18) 'Alışılmış âdet kolay kolay **bırakılmasa gerek.**'

*Kızdın atası tegin kişi **bolboso kerek,** cok degende beş adamga kadırı ötüp, cok degenden beş adamdın köñülün alğan adam boluu kerek.* (EA, 149) 'Kızın babası tekin bir adam **olmamalı,** yok diyince beş kişiye gücü yeten, yok diyince beş kişinin gönlünü alan biri olmalı.'

- *Cerdin ceti kabatınan arheologdor kazıp tapkan omurtkaluu canıbardın iskeletidey ırsaygıña karaganda, sen dele **tameki tartkandardan bolsoñ kerek** dep öz sözünö özü küldü.* (EA, 150) 'Yerin yedi kat altından arkeologların kazı yapıp bulduğu omurgalı

hayvanın iskeleti gibi sırtışına bakılırsa, sen de **sigara içenlerden olmalısın** diye kendi sözüne kendisi güldü.'

*Bir kezde el sabatsızdıgınan ele **cazbay cürsö kerek**, dep oyloğu al niyetinde.* (EA, 378) 'Bir an halk okuma yazma bilmediği için **yazmıyor olmalı** diye düşündü o, kendince.'

*Kaysı birin aytasın, atası çaşoonun körkün çıgarıp turçu emes bele. Büt dünyödö, ataluu üylördün barında ele **oşondoy bolso kerek**.* (EKT, 53) 'Hangi birini söyleyeceksin, babasının yaşıyor olmasının güzelliğini çıkarmıyor mu? Bütün dünyada babası olan evlerin hepsinde **öyle olmalı**.'

b) Gereklilik İşlevi

Kipin ikinci işlevi gereklilik bildirmesidir. Bu gereklilik işleviyle kullanımı sık değildir. Gereklilik anlamı bağlamdan ortaya çıkmaktadır. Her iki lehçe de gereklilik bakımından son derece zengin olduğu için bu kipin gereklilik ifadesi geri planda kalmaktadır.

Kazak Türkçesinden Örnekler

- *Äriyne, aşkere paydağa bola jaratılđanın xikmet **desek kerek** deymın, - deydi.* (KS, 204) 'Elbette, açıkça faydalı olması için yaratılmışlara hikmetli söz **söylemeliyiz** diyorum, - diyor.'

- *Özim de asığamın. Jumıs köp. Demalıs kün degendi **umıtıp qalsam kerek**, - dep Vikentiy Vikenteviç küldi.* (İ, 143-144) 'Ben de acele edeceğim. İş çok. Tatil denilen şeyi **unutmalıyım** diye Vikentiy Vikenteviç güldü.'

- *Bäse, osılay bolsa kerek qoy, el bolsañ, er bolsañ, **östiseñ kerek** qoy, köreyik endi ulıqtı.* (ME, 277) '-Peki, öyle olmalı, halk isen, yiğit isen bu şekilde **yapmalısın**, görelim şimdi büyüklüğü.'

*Tarixqa bolmasa da onşa derek,/ Är kim-aq oqıp **körer qılsa kerek**.* (ÖP, 301) 'Tarih için o kadar önemli bilgi olmasa da herkes okuyup **görmeli**.'

Kırgız Türkçesinden Örnekler

*Bul elettik momun kol salat dep **kütüşpösö kerek**.* (C, 23) 'Bu taşralı mütevazı adam saldıracak diye **beklememeleri gerek**.'

*Boş tamga köñülün boşop **kelseñ kerek**.* (KT, 320) 'Gönlünü boş evde bırakıp **gelmelisin**.'

*Al terek, bul terekten başka terek, / Can kurbum, sen da **körüp ötsöj kerek.*** (KT, 354) ‘O kavak bu kavaktan farklı bir kavak, kardeşim onu sen de **görmelisin.**’

2. İhtimal İşlevli Diğer Kipler¹

Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde ihtimal bildiren başlı başına bir çekimin mevcudiyetinin yanında ihtimal işlevi olan başka kipler de mevcuttur. Bu kipler temel işlevinin dışında ihtimal anlamı da bulunan kiplerdir.

2.1. Kz. -sA, Kr. -sA/-sO

Bu ek her iki lehçede de dilek-şart kipi kuran ektir. -sA/-sO eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi zarf-fiil olarak da kullanılmaktadır.

-sA/-sO eki ihtimal de bildirebilir. Bu işlevine Kırgız Türkçesinde bir örnekte rastlanmıştır.

Örnek

- *Karındaş, siz çaydı köp içesiz go dedi.*

- *Çaydı özünüz köp **ıçpeseniz,** men kam kaymak koşulgan ısık sudan başka eç nerse içpeym dedi.* (EA, 120) ‘- Kardeş, siz çayı çok içiyorsunuz galiba, dedi. - Çayı siz çok **ıçmiyorsanız,** ben pişmemiş süt kaymağı katılan sıcak sudan başka hiçbir şey içmem, dedi.’

2.2. Kz. -(Uw) + GA + kerek/qajet

Bu kip Kazak Türkçesinin temel gereklilik kiplerinden biridir. Yalnızca üçüncü teklik şahıs çekimi olan bu kip ihtimal de bildirebilmektedir. Bu kipe Kırgız Türkçesinde rastlanmaz. Bu işlev, yapının *bol-* yardımcı fiili ile kullanılması neticesinde ortaya çıkar.

Örnekler

*Endi el onşa **qaşıq bolmawğa kerek.*** (E, 266) ‘Artık yurt o kadar **uzak olmamalı.**’

¹ Bu başlık altındaki kiplerin çekimleri verilmeyecek, sadece ihtimal işlevi üzerinde durulacaktır. Kiplerin ayrıntıları için bk. Balcı, 2014.

Kenet telefon şıldıradı. Qız jüregi şımır ete qaldı. Mäwlen boluwğa kerek. Al mine şıqtım deydi göy. (İ, 30) 'Aniden telefon çaldı. Kız heyecanlandı. Mewlen olmalı, şimdi çıktım diyecek.'

As üyde pışak, şanışqı sıldırı estildi. İneş boluwğa kerek dep oylap, jartılay aşıq turğan esikten sıgalap edi. (İ, 58) 'Mutfaktan bıçak, çatal şıkırtısı işitildi. İneş olmalı diye düşünüp yarı açık duran kapıdan gözetlemişti.'

Bul waqıtta jaqınnan şıqtı... Eki külki... Biri jas äyel, biri jigit boluwğa kerek. (ME, 20) 'Bu zamanda yakından geldi... İki gülme... Birisi genç kadın, birisi delikanlı olmalı.'

2.3. Kz. -(Uw) + GA + tiyis(ti), Kr. -OO/-UU + GA/+GO + tiyiş

Kazak Türkçesinde de Kırgız Türkçesinde de işlek olarak kullanılan bir gereklilik kipi olan bu çekimin yapısı fiil + mastar eki + yönelme hali eki + tiyis(ti)/ tiyiş (kiplik sözcük) şeklindedir. Kip, bütün şahıslara göre çekimlenmektedir. Kipin ihtimal işlevine Kazak Türkçesinde bir örnekte rastlanmıştır.

Örnek

Bul İneştin papası boluwğa tiyisti, dep jorıdı Gülşat, ana jazuw stolındağı tutas kök şuğalı kresloğa otırıp jatır. (İ, 56) 'Bu İneş'in babası olmalı diye tahmin etti Gülşat, orada yazı masasının yanındaki tamamı yeşil çuhali koltuğa oturarak.'

2.4. Kz. -(U)w + kerek/qajet, Kr. -OO/-UU + kerek/zarıl

Bu yapı da her iki lehçenin temel gereklilik yapılarından biridir. Yalnızca üçüncü teklik şahsa göre çekimlenen bu yapı ihtimal de bildirebilmektedir. Bu işlevine dair her iki lehçede de birer örnek bulunmuştur.

Kazak Türkçesinden Örnek

Sonısın sezgen boluw kerek, küzdiñ bir qara dawıldı qara tüninde Kökserek tağı joq bop şıqtı. (ME, 27-28) 'Bunu sezmiş olmalı ki, sonbaharın fırtınalı karanlık bir gecesinde Kökserek yok oldu.'

Kırgız Türkçesinden Örnek

Kızdın atası tegin kişi bolboso kerek, cok degende beş adamga kadırı ötüp, cok degenden beş adamdın köñülün alğan adam boluu kerek. (EA, 149) 'Kızın babası tekin bir adam olmamalı, yok

diyince beş kişiye gücü yeten, yok diyince beş kişinin gönlünü alan biri **olmalı**.'

2.5. Kr. -(I)ş/-(U)ş + kerek/zarıl/ilazım

Kazak Türkçesinde mevcut olmayan bu kip Kırgız Türkçesinin gereklilik kiplerinden biridir. Kipin yapısı mastar eki ve kiplik sözcüklerden birinden ibarettir. Yalnızca üçüncü şahıs çekimi bulunan bu kipin gereklilik işlevinin dışında ihtimal işlevi de vardır. Kip, *bol-* fiili ile çekimlenince ihtimal anlamı verebilmektedir.

Örnekler

*Tseylondo töö kuştor **boluş kerek**, ayerde bolbogondo kayerde bolmok.* (EKT, 6) 'Ceylon'da deve kuşları **olmalı**, orada olmayacak da nerede olacak.'

- *Pay-pay, anda mınday biykeçterdin kanında mansapkorluktun özdörö bilmegen ugutu bar **boluş kerek** dedi.* (EA, 264) '- Vah vah, o zaman böyle kızların kanında makam düşkünlüğünün kendilerinin bilmediği kalıntısı **olmalı**, dedi.'

Sonuç

Kipin bir ifade kalıbı, işin, oluşun, kılışın nasıl gerçekleştiğini, gerçekleşmesinin nasıl tasarlandığını belirten bir gramer kategorisi olduğu düşünülünce gramerlerde olmayan *ihtimal kipi* teriminin kullanılması son derece doğaldır. Zira hem Kazak Türkçesinde hem de Kırgız Türkçesinde temel işlevi ihtimal bildirmek olan birleşik bir çekim mevcuttur.

İki lehçede de ihtimal kipi olarak değerlendirilebilen yapı, ortak özelliklere sahiptir. Hem fiil çekimi hem de kipin işlevleri bakımından ortaklıklar görülür.

İhtimal kipinin dışında ihtimal işlevi olan fiil çekimi sayısı ise beştir. Bu beş fiil çekiminin biri şart çekimi, diğer dördü ise her iki lehçede de gereklilik kipi olarak adlandırılan fiil çekimlerindedir. Türkiye Türkçesine paralel olarak gereklilik kiplerinin ihtimal anlamı barındıran kipler olduğunu söylemek mümkündür. Bu beş fiil çekiminden her iki lehçede de ihtimal bildiren ortak fiil çekimi sayısı ise birdir. Ortak fiil çekimlerinin biri dışında diğer ortak çekimlerin iki lehçede de ihtimal işlevinde kullanıldığına

rastlanmamıştır. Fiil çekimlerinden birisi Kazak Türkçesinin biri ise Kırgız Türkçesinin fiil çekimlerinden olan, ortak olmayan kiplerdir. İhtimal işlevli üç fiil çekimi ise iki lehçede de ortak olarak kullanılan fiil çekimleridir.

Bu çalışma, Türk dilinde gramerlerin çizdiği sınırların dışında da kipler olduğunu göstermek amacıyla kaleme alınmıştır. Kiplere işlev açısından bakılınca farklı kiplerin ortaya çıkması doğal bir sonuçtur. Özellikle Türk lehçeleri üzerine kendi coğrafyalarında yazılan gramerlerde Türkiye Türkçesi gramerlerinde mevcut olmayan terimlerin, kullanımların, bakış açılarının bulunması Türkiye Türkçesindeki tartışmalı konuların çözümünde bu gramerlerin de başvuru kaynağı olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Kısaltmalar

C: Stamov, Asanbek (1992). *Cortuul*. Bişkek: Mamlekettik Uçkun Kontserni.

E: Mustafin, Gabiden (2009). *Engimeler*. Almatı: An Arıs Baspası.

EA: Cetimişev, Seyit (1989). *El Arasında*. Frunze: Adabiyat Basması.

EKT: Aytmatov, Cıngız (2011). *Erte Kelgen Turnalar*. Bişkek: Okuuçunun Kitepkanası.

İ: Şaymerdenov, Safwan (2010). *İneş*. Almatı: Öner Baspası.

Kr.: Kırgız Türkçesi.

KS: Abay (2007). *Kara Sözder* (Öleñder, Poemalar, Awdarmalar, Kara Sözder isimli eserin Kara Sözder bölümü, 174-241. sayfalar arası). Almatı: Mektep.

KT: Osmonov, Alıkul (2010). *Köl Tolkunu*. Bişkek.

Kz.: Kazak Türkçesi.

ME: Äwezov, Muhtar (2009). *Engimeler*. Almatı: An Arıs Baspası.

ÖP: Seyfullin, Saken (1957). *Öleñderi Men Poemaları*. Almatı: Kırkem Ädebiyet Baspası.

Kaynakça

- Aksan, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Balci, Onur (2014). *Kazak ve Kırgız Türkçelerinde Yapı ve İşlev Bakımından Fiil Çekimleri*. Doktora Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Davletov, S.-Kudaybergenov, S. (1980). *Azırkı Kırgız Tili-Morfologiya*. Frunze: Mektep Baspası.
- Eckmann, Janos (2009). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Eckmann, Janos (2011). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2005). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Dağıtım.
- Iskakov, Ahmed (1991). *Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya*. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- İsayev, S. M. (2007). *Kazirgi Kazak Tili*. Almatı: Öner Baspası.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nurcamal, Oralbay (2007). *Kazirgi Kazak Tiliniñ Morfologiyası*. Almatı: JŞC İnjuh-Marjan Poligrafıya Firması.
- Oruzbayeva B.- Tursunov, A -Sıdıkov, C.-Akmataliyev, A.-Musayev, S.-Sadıkov, T. (2009). *Azırkı Kırgız Adabiy Tili*. Bişkek: Avrasya Press.
- Vardar, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.